

Олег Калакура

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС НАСЛІДКІВ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН УСРР

У статті аналізується сучасний стан вивчення українськими дослідниками жертв Голодомору 1932–1933 рр. серед національних меншин. Виділено два етапи в історіографії проблеми. На першому пострадянському етапі Голодомор серед національних меншин розглядався як складова загального відновлення історичної правди в національній пам'яті про трагедію Голодомору. На другому етапі дослідження етнополітичної складової Голодомору спрямоване на поглиблене розуміння його як геноциду всього українського народу, включаючи й національні меншини. Виокремлено питання, які потребують подальшого наукового осмислення.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, історіографія, національні меншини, тоталітарний режим, демографічні втрати, періодизація.*

Oleg Kalakura. Ethnopolitological Discourse on the Consequences of the Holodomor of 1932–1933 for National Minorities of the Ukrainian SSR. *The article analyzes the current state of Ukrainian researchers study of the Holodomor victims of 1932–1933*

Калакура Олег Ярославович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

among Ukrainian minorities. There are two stages in the historiography of the problem. At the first post-Soviet stage, the Holodomor among national minorities was considered as a part of a general restoration of historical truth in the national memory of the tragedy of the Holodomor. At the second stage, the study of the ethno-political component of the Holodomor aims to deepen its understanding of the genocide of the entire Ukrainian people, including national minorities. The issues, which require further scientific comprehension, are singled out.

Key words: *famine, genocide, historiography, national minorities, totalitarian regime, demographic losses, periodization.*

Наукове осягнення української минувшини на тлі продовження воєнної агресії Російської Федерації супроводжується оновленням історичної парадигми ключових подій ХХ століття, насамперед тих, які пов'язані з трагічними сторінками комунізації України, масовими репресіями і Голодоморами. Важливим кроком на шляху декомунізації суспільства і відтворення історичної правди стало ухвалення Законів «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» і «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Жертвами насильницьких комуністичних експериментів, масових репресій, зокрема у міжвоєнний період, поряд з українцями стали представники національних меншин. Нетривалий період політики коренізації, проголошений XII з'їзд РКП(б), який в УСРР дістав назву «українізація» [1] і був пов'язаний з низкою заходів щодо правового та культурного захисту меншин, залучення їх до державного будівництва, опанування та розширення сфер вживання рідної мови, невдовзі змінився тоталітаризацією суспільства, яка супроводжувалася насадженням режиму одноособової влади, ігноруванням прав людини, масовими репресіями, депортаціями, Голодомором. За своїм задумом політика коренізації мала кон'юнктурний характер, була покликана послабити спротив національно-демократичних сил, долучити представників корінних народів і національних меншин до політичних, соціально-економічних і культурних

перетворень, остаточно схилити їх на бік радянської влади. Зокрема, офіційна версія коренізації в УСРР – українізація мала стати інструментом завоювання більшовиками українського руху засобом кадрової політики та насадження комуністичної ідеології. Мав рацію Я. Дашкевич, вважаючи, що період 1920 – початку 1930-х рр. у національно-культурній сфері значно ширший, ніж політика коренізації чи українізації. Йшлося про спроби національно-культурного реформування [2], котре мало як певні позитивні, так і негативні наслідки для всього суспільства. Чимало дослідників цього періоду вважає, що успіхи коренізації, утвердження радянської державності стали однією з передумов проведення нелюдської експропріації хліба, а відтак і насильницької колективізації, призвели до фізичного винищення носіїв національного духу.

Вивчення трагічного періоду комуністичних трансформацій, репресій і Голодомору в УСРР, політики щодо національних меншин частково вже набуло критичного осмислення у низці загальних історіографічних праць [3]. З-поміж історіографічних студій, безпосередньо присвячених долі національних меншин, на особливу увагу заслуговує монографія О. Рафальського [4], його докторська дисертація, в яких комплексно та системно розглянуті провідні тенденції й основні етапи розвитку історико-етнологічних знань про національні меншини України у ХХ ст. Автор, окрім розгляду загальнометодологічних і суто історіографічних питань, торкнувся аналізу багатьох праць, безпосередньо присвячених міжвоєнному періоду становлення тоталітарного режиму в Україні. Він справедливо вказав на згубний вплив його національної політики, а також політичної кон'юнктури на тематику, зміст і науковий рівень публікацій, присвячених життєдіяльності етнічних груп, переконливо довів, що лише за умов відновлення державної незалежності України, демократизації суспільного життя, в тому числі й національно-культурного, стало можливим продуктивне, науково-об'єктивне і правдиве дослідження етнонаціональних процесів. Тенденції і повноту вивчення становища національних меншин в УСРР у наукових працях доволі ґрунтовно проаналізували Г. Васильчук [5] та Л. Якубова. Автори зробили доволі цінні історіографічні і

джерелознавчі спостереження й узагальнення щодо національної політики радянської влади і долі етнічних меншин у означений період. Можна погодитись і з оцінкою радянської історіографії проблеми, яка була «методологічно, фактологічно і тематично скována принципом партійності» [6, с. 83].

Досить ваговою на сьогодні є історіографія долі окремих меншин у міжвоєнний період. Узагальнюючий історіографічний огляд доробку з історії української полонії на тлі етнополітичних трансформацій у ХХ ст. здійснено у працях і автора цієї статті [7]. Низку важливих питань історіографії польської меншини в УСРР висвітлив у кандидатській дисертації і статтях І. Ващенко [8]. Він, зокрема, торкнувся праць польських авторів про суспільно-політичне, культурно-освітнє та релігійне життя польської людності, мотиви створення і причини ліквідації польського національного району, про масштаби репресій більшовицького режиму супроти поляків України.

Метою цієї статті є аналіз висвітлення в історичній, етнологічній, політологічній сучасній українській науковій літературі долі національних меншини в УСРР у контексті трагедії Голодомору-геноциду. Президент України П. Порошенко назвав моральним обов'язком молодшого покоління не дати згаснути пам'яті про Голодомор, дбайливо передати її наступним генераціям українців [9]. Додамо, що це завдання насамперед стосується представників соціогуманітарних наук, які в сучасних умовах війни покликані зосередитися на просвітницькій, світоглядній роботі, спрямованій на формування спільної для різних регіонів України історичної пам'яті. Кристалізація історичної парадигми є величезним стимулом для розвитку суспільних наук, зокрема історії та етнополітології, оскільки її розробка і далі вимагає належного теоретичного опрацювання й обґрунтування національної ідеї, чіткого окреслення понять нації, націоналізму, національних меншин тощо. Суспільствознавці краще за інших розуміють, що розбудова нової держави і відповідного їй суспільного організму потребує певної ідеологічної основи (частиною якої є державна історична парадигма), спроможної зцементувати багатополярне суспільство, піднести окремі його

складові над корпоративними інтересами і цінностями заради спільної мети [10, с. 382].

Як уже зазначалося, наукове пізнання причин та наслідків злочину проти людяності – Голодомору 1932–1933 рр., визнання його геноцидом українського народу тривалий час залишалося поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. У радянській історіографії трагедія Голодомору належала до табуєваних дослідницьких проблем. Незважаючи на те, що історіографія проблеми започаткована ще в 1930-х р., повноцінна аналітична її розробка почалася лише з кінця 1980-х рр., у межах ліквідації «білих плям» радянського періоду історії. До цих «невідомих», «забутих» питань, а насправді заборонених для дослідження та навіть для згадування, потрапив значний пласт міжвоєнного періоду історії УРСР. Нині кількість наукових праць, присвячених Голодомору в Україні, вимірюється тисячами. Голодомор 1932–1933 рр. став об'єктом досліджень істориків різних держав, а рішення визнати його геноцидом на рівні парламентів ухвалили 14 країн. Як суспільне явище, Голодомор потребує подальшого і більш ґрунтовного історіографічного осмислення. Цей стан речей, на думку К. Назарової та М. Шитюка [11, с. 5–6], яку розділяємо і ми, зумовлений такими чинниками. По-перше, незважаючи на актуалізацію у вітчизняній історичній науці досліджень Голодомору 1932–1933 рр., його історіографічне опрацювання залишається недостатнім. Насамперед це стосується розвитку історичної думки в рамках англо-американської та європейської історіографії. По-друге, переважна більшість праць вітчизняних дослідників, присвячених історіографії Голодомору, не розкривають проблему повною мірою. Українська історико-політична думка ще не виробила системного бачення сучасної історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, на основі чого можна простежити взаємодію різних історичних шкіл та напрямів. По-третє, надзвичайно важливим є розуміння історичної генези зарубіжної і вітчизняної історіографії в контексті сучасних соціальних, політичних і культурних процесів та дослідження ідейно-інформаційного обміну, що мав місце у вивченні цієї проблеми. Такий підхід надає можливість розглянути українську та зарубіжну історіографію в стані динамічної взаємодії, що

особливо важливо для розуміння природи дискусії й обміну фактографією і науковими ідеями між прихильниками різних моделей інтерпретації подій 1932–1933 рр., задля досягнення історичної правди. Цей аспект практично не відображений у вітчизняній науковій літературі. По-четверте, подальше дослідження радянської гуманітарної катастрофи початку 1930-х рр. неможливе без проведення попереднього глибокого та всебічного історіографічного осмислення проблеми, у т. ч. в розрізі окремих етнічних груп України.

Розгортання досліджень історико-етнологічних та політико-правових проблем національних меншин в УСРР, включаючи трагедію Голодомору, відбувалася досить суперечливо. З одного боку, над дослідниками тяжів контекст радянської історіографії і прагнення до заповнення так званих «білих плям», а з другого, утверджувалося нове бачення маніпулятивного характеру національної політики в СРСР, зокрема курсу на коренізацію, який виявився короткочасним ідеологічним маневром з метою ослаблення спротиву репресивному режиму. Ця суперечливість особливо простежується в проблематиці публікацій на рубежі 1980–1990 рр. Рідко хто з авторів наголошував на тому, що навчання дітей рідною мовою влада розглядала як засіб формування комуністичної свідомості. Політика коренізації в УСРР щодо національних меншини мала сприяти відродженню її національного життя, мови, розвитку національної освіти, преси, книговидавництва, але на партійно-класових засадах. Вона супроводжувалася залученням частини представників національних меншин, особливо комуністів, червоноармійців, робітництва та незаможних селян, до участі в діяльності державних органів, партійних структур і громадських об'єднань та об'єктивно сприяла зростанню національної самосвідомості, їхньої консолідації, лояльному ставленню до нової влади.

Автори наголошують, що вже із самого початку національна політика більшовиків у галузі міжетнічних відносин набула відверто деформованого, заполітизованого і класово-ідеологічного характеру. Будівництво соціалізму, за лєнінсько-сталінською моделлю, цілком підпорядковувалося доктрині світової пролетарської революції. Тому реальні результати політики коренізації

виявилися однобічними, короткочасними, мали пропагандистський характер і торкнулися лише невеликої частини населення, хоча й привели до певних позитивних зрушень, особливо в галузі освіти та культури. Політика коренізації могла б мати успіх і вагомі наслідки в УСРР лише за умов демократизації політичної системи, гуманізації суспільного життя. Вона ж вступила у пряму суперечність зі встановленням диктатури партії, централізацією управління та формуванням тоталітаризму, зведенням нанівець прав союзних республік.

Дослідження політики коренізації, а відтак і Голодомору, актуалізувалися як альтернатива замовчуванню тематики етнонаціональних проблем, забезпечення прав національних меншин. Ще радянські дослідники в умовах перебудови приділили увагу правовим засадам політики коренізації та українізації. Але спроби окремих із них представити активізацію національного життя у 1920-х роках як «національно-культурний ренесанс» суперечать реальним фактам політики більшовиків, пов'язаної з розгортанням фізичного та духовного терору, войовничого атеїзму, кон'юнктурного, ідеологізованого характеру національного життя. Торкаючись сталінських репресій, Голодомору 1932–1933 рр., низка дослідників гостро порушила питання деформацій і спотворень у національній політиці, обмеження прав українців і національних меншин. Важливе значення для розуміння долі етнічних груп у радянську добу мали узагальнюючі праці з історії України [12], а також тематичні дослідження, присвячені викриттю злочинної суті сталінського режиму, Голодомору та масових репресій проти українського народу та інших народів [13].

У 1992 р. була заснована всеукраїнська громадська науково-дослідницька культурно-просвітницька організація «Асоціація дослідників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні». Вона об'єднала багатьох небайдужих задля дослідження та збереження в історичній пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок історії – Голодомору 1932–1933 в Україні, а також голоду 1921–1923 та голоду 1946–1947 в Україні, поширення серед широкого читацького загалу інформації про Голодомори та їх наслідки. Серед результатів роботи асоціації були й дослідження Голодомору серед німецьких колоністів [14]. Поряд з громад-

ськими організаціями до вивчення Голодомору долучилися дослідні інституції НАН України, кафедри провідних вишів країни. Голодомор 1932–1933 рр. став оцінюватися як найтяжчий злочин тоталітаризму не тільки перед українською нацією, а й перед представниками національних меншин, що проживали на території України, узагальнення вивчення якого вийшло на спеціальне історіографічне дослідження [15].

На першому етапі (кінець 1980-х – 2004 р.) вивчення долі національних меншин у міжвоєнний період історики розглядали питання Голодомору в національних та змішаних районах на тлі політики колективізації, форсованої індустріалізації всієї економіки. В працях початку–середини 1990-х рр.: Т. Зарецької (Т. Єременко), В. Марочка, Л. Наседкіної, Л. Польового, Б. Чирка, Я. Хонігсмана та ін. [16] уперше порушуються питання колективізації та наслідків Голодомору для етнічних меншин, що проживали на той час в УСРР. На основі архівних матеріалів, що стали доступними та відкритими вже в період незалежності, науковцям вдалося віднайти незаперечні докази Голодомору в національних районах. Цінним у цьому напрямі є збірник документів державних архівів України про німецьку національну меншину в 20–30-ті рр. ХХ ст., що вийшов друком у 1994 р. Цей збірник став першою в українській етнологічній літературі спробою показати мовою архівних документів долю німецької національної групи в Україні в умовах сталінського тоталітарного режиму. До нього увійшли документи з фондів ЦДАВО та ЦДАГО України, що розкривають політику радянської влади щодо німецького населення УСРР у 20–30-ті рр., а також ряд незаперечних доказів Голодомору 1932–1933 рр. (документи № 77, 82, 83, 85, 87 та ін.) [17]. Вперше були наведені документи (№ 83), які засвідчили випадки канібалізму серед німецької меншини. Автори, як і більшість радянських-пострадянських дослідників, вважали, що це лихо стало наслідком злочинних методів проведення хлібозаготівель, здійснення нелюдської аграрної політики. Подібний збірник, який містив факти Голодомору щодо польської меншини на Житомирщині, був опублікований роком раніше [18]. На основі матеріалів ЦДАГО та ЦДАВО України: постанов органів влади, розпоряджень, протоколів засідань,

довідей, доповідних записок, листування та особистих звернень громадян про становище на місцях історики намагалися відтворити страшну картину голодного лихоліття. Вчені досліджували питання, пов'язані з методами проведення колективізації в національних районах, спроб опору, який чинили селяни, та наслідків такої політики. Загалом тогочасні праці з зазначеної тематики заклали фундамент наукового дослідження трагедії та встановлення масштабів людських втрат, у тому числі і серед представників національних меншин, які зазнали неменшого лиха поряд із корінним населенням.

Осмилюючи сам факт Голодомору, з'ясовуючи його характер, масштаби і наслідки, науковці особливу увагу приділили аналізу причин трагедії. Так, Л. Польовий та Б. Чирко у статті «Національні меншини українського села в умовах колективізації» доходять висновку, що колективізація в національних районах відбувалася в контексті загальної політики, що проводилася в країні, та застосовувалися такі самі методи, як і в селах з корінним населенням, що і призвело до страшного Голодомору 1932–1933 рр. [19]. Особливе значення мають праці В. Марочка як одного з провідних дослідників Голодомору в Україні [20]. Він вказує на необхідність комплексного дослідження Голодомору, що пов'язане з недостатнім висвітленням національного аспекту проблеми. Як справедливо зазначають В. Марочко та Б. Чирко, голод за своїм призначенням і трагічними наслідками мав і етнопонаціональні виміри. В статтях «Національні виміри Голодомору 1932–1933 рр.» та «Хунгер – значить голод» [21] науковці шляхом публікації відповідних архівних документів, їх аналізу висвітлюють факти голоду у німецьких та польських національних районах. Окремо ватро назвати монографію Б. Чирка «Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.)» [22], в якій доведено, що соціально-економічна політика більшовиків щодо етнічних меншин – це цілеспрямоване руйнування їхньої традиційної господарської діяльності та соціальної структури. Автор оцінює колективізацію як страшну трагедію селянства етнічних меншин, економічне й політичне підґрунтя Голодомору 1932–1933 рр., курс, що перекреслив відчутні позитивні результати політики коренізації в УСРР.

Важливим рубежем на шляху аргументації штучного характеру голоду в Україні щодо національних меншин став вихід у світ колективної монографії «Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект» (керівн. автор. кол. М. Панчук). У розділі, присвяченому долі національних меншин у системі соціально-економічних експериментів, узагальнено наслідки економічної політики радянської влади: руйнація традиційних форм господарювання, насильницька «колективізація», хлібозаготівлі та Голодомор стали спільною долею етнічних груп, які мешкали в Україні [23, с. 147].

Важливі аспекти колективізації у національних районах розкрила Л. Якубова [24]. Однією з причин Голодомору 1932–1933 рр. вона називає глибоку соціально-економічну кризу, яка охопила УСРР внаслідок одержавлення засобів виробництва в усіх виробничих секторах. В. Марочко вказав на деяку специфіку політики режиму стосовно німецької, російської, єврейської та болгарської меншин у період голодного лихоліття, характеризує політику розкуркулення як терористичний акт упокорення селян та прискорення хлібозаготівель [25].

Значно поглиблюються дослідження процесів колективізації, розкуркулення та депортацій серед представників національних меншин. В. Ченцов зазначає, що методи розкуркулення є одним із елементів цілої репресивно-каральної системи радянської влади, а голод 1932–1933 рр. став незворотним результатом політики колективізації загалом та в німецьких національних районах зокрема. Спираючись на архівні матеріали, вченим встановлено, що найбільше постраждали саме селяни Високопільського, Люксембурзького та Молочанського німецьких національних районів, де вимирали цілі родини, діти переставали ходити до школи, лежали дома опухлими. Саме тут органи ГПУ відзначали численні випадки канібалізму. Проте встановити точну кількість померлих від Голодомору серед національних районів досить складно, оскільки не можна розраховувати на достовірність статистичних даних [26, с. 59–60]. Іншої точки зору дотримуються О. Іванов та І. Іваньков. Вони, спираючись на дані німецьких колег, ЦДАВО України, наводять приблизні цифри жертв у регіональному та місцевому вимірах, які, зокрема у Житомирській

області, коливалися від 7-8% до 20%, насамперед серед чоловіків та дітей [27, с. 519]. Загальна кількість етнічних німців, які стали жертвами Голодомору, за їхніми розрахунками, становила щонайменше 20 тис. осіб.

У контексті нового бачення політичної й етнічної історії України започатковувалася новітня історіографія Голодомору на українських землях [28]. На якісно новий рівень вона вийшла з початком ХХІ ст., коли більшість українських істориків, насамперед молода генерація, відійшла від ідеологічних стереотипів минулого, твердо стала на шлях комплексного наукового осмислення історії українського народу. Одним з перших, хто відстоює сучасне бачення Голодомору як геноциду, серед дослідників став С. Кульчицький. Ще в 1991 він почав вживати поняття геноцид у прямому розумінні цього слова – як фізичне знищення народу [29], а у книзі «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків» він пише: Український народ слід сприймати не тільки як етнос, але й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932–1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель [30, с. 95].

Помаранчева революція, ухвалення Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.), в якому Голодомор визнано геноцидом Українського народу [31], створення Українського інституту національної пам'яті започаткували другий, якісно новий період дослідження та публікації результатів науково-дослідницької роботи з проблеми Голодомору 1932–1933 рр. Було продовжено пошук і публікацію документів з історії Голодомору [32], обґрунтовано його оцінку як організованого владою масового терору-геноциду, доведено його виразно антиукраїнський характер [33]. Пам'ять про жертви фіксувалася в українській історіографії та меморіально-документальних виданнях, які стали інтелектуальним надбанням України. З 2008 р. розпочато публікацію серії «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка є наразі найповнішим мартирологом. Вона складається із загальнонаціонального тому та 18 регіональних томів, які підготовлені в регіонах, що

постраждали від Голодомору. Підготовка томів здійснювалася обласними та Київською міською державними адміністраціями під керівництвом Українського інституту національної пам'яті. Це видання документально підтвердило 882510 імен та прізвищ мешканців України, які стали жертвами Голодомору. Зимою 2010 р. розпочав свою роботу Національний музей «Меморіал жертв Голодомору». За оцінками демографів, істориків загальна кількість жертв коливається від 3,9 млн осіб [34] до 7–10 млн [35].

Однією з особливостей вивчення Голодомору у середовищі національних меншин є те, що воно розгортається шляхом встановлення втрат кожної етнічної групи окремо [36] та з'ясування регіональних особливостей трагедії [37]. В. Марочко показує, що Голодомор поєднав український і російський Донбас, тому що від голоду помирали українські і російські селяни. Голодомор безпосередньо торкнувся національних меншин, отже, був грецьким і німецьким [38, с.7]. Можна погодитися з думкою дослідника про те, що голод, як фізіологічне явище, однаково діяв на людський організм, супроводжуючись відповідними фізичними та психічними розладами кожної людини індивідуально, не зупиняючись на «національних» чи «соціальних» рисах обличчя, розмірах черепа, контурах та кольорі очей. Інша справа концентрація національної та етнічної меншини на території села, району, міста. Чим вищою була концентрація і щільність моноетнічної меншини, тим більшою та інтенсивнішою була кількість жертв Голодомору. У таких випадках не обов'язково вишукувати «вістря голоду» за національною ознакою, достатньо системно позбавляти хліба і продовольства в окремих селах, районах, особливо національних, щоб досягнути його руйнівної сили [38, с.17].

В. Марочко наголошує, що смертність серед представників національних меншин, які проживали в селах, зазвичай перевищувала сумні показники втрат міського населення, особливо на Правобережжі. В той же час не можемо погодитися з його тезою, що «поки що не знайдено повідомлень про факти масового голодування в польських та чеських селах Правобережжя та Полісся» [39, с. 529]. Вони наводились у вже згаданому збірнику «Голодомор на Житомирщині», тогочасних [40] і більш пізніх дослідженнях. Наприклад, у новітніх етнополітологічних працях

доведено, що голод у польських селах почався ще з кінця 1931 р. і тривав до 1934 р., супроводжувався жахливими фактами людоїдства, забрав життя не менш 80 тис. українських поляків [41, с. 245]. У збірці «Чехи на Волині» викладені спогади професора Житомирського державного університету ім. І. Франка С. Пультера про смерть двох його сестер від голоду [42, с. 35].

Важливим аспектом досліджень Голодомору в середовищі національних меншин є висвітлення їх контактів з історичними батьківщинами та закордонними благодійними організаціями як засобом виживання або еміграції в умовах Голодомору. Автори наводять конкретні приклади, коли представники національних меншин зверталися до консульських представництв та радянських органів з проханням на виїзд з СРСР, зокрема, чимало поляків з прикордонних сіл намагалися через Збруч втікати до Польщі. Однак так звана зелена границя скоро виявилася закритою, оскільки з радянського боку було ущільнено варту, а подекуди пробували навіть вибудувати мур (район містечка Сатанів). Відомі також непоодинокі випадки, коли жителі прикордонних сіл збирались і колективним походом вирушали в напрямі держкордону з метою рятуватися втечею від колгоспів і голоду [43].

У новітніх дослідження дедалі більше утверджується теза, що застосований Сталіним терор голодом в Україні був геноцидом українських громадян. З цього погляду особливе значення для історіографії Голодомору мають роботи В. Сергійчука, В. Марочка, С. Кульчицького, В. Василенка та ін., які не оминають і трагічне становище представників національних меншин. З точки зору міжнародного права, наголошує В. Василенко, масова загибель від голоду представників національних меншин України є злочином винищення і одночасно обставиною, що обтяжує вину і підвищує рівень відповідальності організаторів українського Голодомору [44, с.24].

Лейтмотивом новітньої історіографії Голодомору є доведення висновку про те, що тоталітарний режим здійснив злочин проти людяності двічі. Спочатку фізично було знищено голодом мільйони людей, а паралельно заміталися сліди і нищилася пам'ять про цей злочин, на багато десятиріч було заборонено навіть згадувати про трагедію. В. Марочко наводить приклад, коли кільком сотням

німців, які були репресовані у 1937 – 1938 рр., інкримінувалося те, що вони інформували німецьке консульство у Харкові про голод. Можна подумати, ніби німецькі консули не бачили на вулицях столиці УСРР сотні трупів голодних людей. Архівно-кримінальні справи, які зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ, свідчать про системний і цілеспрямований характер розправи над етнічними німцями. Переслідуючи людей після кількох років Голодомору, влада зайвий раз намагалася приховати правду про злочин [38, с.73].

Таким чином, після розвалу СРСР і здобуття Україною незалежності найбільша трагедія ХХ ст. – Голодомор – став однією із центральних тем у дослідженнях вітчизняних соціо-гуманітарних наук, об'єднавчим чинником історичної пам'яті українського народу. Проте історіографія проблеми, зокрема у розрізі етнонаціональних відносин, протягом тривалого періоду не вивчалась як окремий об'єкт дослідження. Аналізуючи наявні наукові праці, можна стверджувати, що вчені значно розширили та поглибили джерельну базу, у т. ч. шляхом залучення джерел усної історії, спогадів тих, кому вдалося пережити трагедію, оприлюдненням архівних документів. Тематика досліджень становища національних районів в умовах голоду 1932–1933 рр. охоплює аналіз його причин, характеру, масштабів демографічних втрат серед національних меншин, уточнення географії Голодомору, з'ясування певних особливостей порівняно з українським населенням загалом. Відзначимо, що значно повніше вивчена доля великих меншин: грецької, єврейської, німецької, польської, російської, частково білоруської, болгарської, вірменської, молдавської, румунської, ромської, гірше – малих: албанської, литовської, македонської, татарської, шведської та ін. Разом з тим, це настільки актуальна, важлива і широка проблема, що потребує подальшого дослідження. Особливо це стосується аналізу форм опору колективізації та Голодомору в національних районах, підтримка голодуючих міжнародними організаціями. Дослідження нових архівних матеріалів дасть змогу повніше окреслити масштаби та наслідки трагедії як для українців, так і для етнічних меншин. Сучасна політика Російської Федерації, у т. ч. й на окупованих нею українських землях Криму та Донбасу, яка

заперечує сам факт Голодомору, перешкоджає доступу дослідників до архівів, забороняє книги, присвячені голоду, як екстремістські, не сприяє українсько-російському науковому діалогу. Продовжуючи вивчення трагедії Голодомору в етнополітичному вимірі, варто відійти від суто краєзнавчого та моноетнічного характеру досліджень, залучити зарубіжний досвід історіографії подібних явищ, зосередитися на підготовці комплексних праць міждисциплінарного характеру. Найбільш актуальним напрямом подальших досліджень залишається аналіз наслідків політики терору голодом у демографічному, соціальному, економічному, культурному, духовному, політичному, ментальному розвитку українського народу.

1. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2003. 392 с.; Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 406 с. та ін.

2. Дашкевич Я. Р. Українізація: принципи і наслідки. Слово і час. 1990. №8. С. 56–57.

3. Калініченко В., Яценко Є. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Київ, Нью-Йорк: Вид. Спілки визволення України, 2000. С. 15–26; Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. Київ: ІУ НАН України, 2004. Вип. 27. С. 271–302; Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. Наук. вісн. Миколаїв. НУ ім. В.О. Сухомлинського. Вип. 3.35. 2013. С. 262–268; Калакура Я. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків Голодомору в УСРР 1932–1933 років. Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації. Київ: Меморіал жертв Голодомору, 2017. С. 116–121 та ін.

4. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. Київ: Поліс, 2000. 447 с.

5. Васильчук Г. М. Історія національних меншин Радянської України 1920-х – 1930-х років: історіографічні нотатки. Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 2. С. 213–223.

6. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 170 с.

7. Калакура О. Я. Новітня історіографія української полонії. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. Вип. 54. С. 48–52; його ж. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

8. Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930 років: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2006. 19 с.; його ж. Репресії щодо польської людності України 1920–1930-х років: новітня вітчизняна історіографія. Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 28. Київ, Хмельницький, Кам'янець-Подільський. 2004. С. 381–392; його ж. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 30. Київ, 2005. С. 202–215.

9. Виступ Президента України під час вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-vshanuvannya-pamyati-zhe-44698> (дата звернення: 13.02.2018).

10. Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УСРР: напрямки досліджень, здобутки, перспективи. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 17. С. 376–388.

11. Шитюк М. М., Назарова К.В. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). Миколаїв, 2012. 228 с.

12. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух, Г. В. Касьянов, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Шаповал; за ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Т. 2. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 494 с.; Магочій П.Р. Україна: історія її земель та народів / пер з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка. 2012. 734 с.; Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.; Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: Акта, 2015. 252 с. та ін.

13. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20–30-і роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка,

1993. 352 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ: Либідь–Військо України, 1994. 432 с.; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 482 с.; Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ: Тетра, 2000. 532 с.; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с. та ін.

14. Геноцид проти німців-колоністів в Україні – складова голоду 1932–1933 років. Самост. Україна. 2002. 3 січ. С. 4–5. (Жнива скорботи / асоц. дослідників Голодоморів в Україні; № 1).

15. Назарова К. В. Національні меншини України в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: історіографія проблеми. Сторінки історії: збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С.132–144.

16. Чирко Б. В. Національні меншості в Україні у 20-30-х рр. Український історичний журнал. 1990. № 1. С. 54–67; Наседкіна Л. М. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки). Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 64–72; Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. Український історичний журнал. 1993. № 4–6. С. 64–69; Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні. Український історичний журнал. 1994. № 2–3. С. 66–75; Марочко В. І., Чирко Б. В. Національні виміри Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Відродження. 1993. № 8. С. 57–65; Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. Київ: Інститут історії України, 1994. 74 с.; Національні меншини в Україні. 1920 – 1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 104 с. та ін.

17. Німці в Україні. 20 – 30-ті рр. ХХ століття. Збірник документів державних архівів України / упоряд. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. Київ, 1994. 244 с.

18. Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади. Житомир, 1993. 84 с.

19. Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. Український історичний журнал. 1993. № 4–6. С. 64–69.

20. Марочко В. І. Голод у національних районах України. Еврейские вести. 1996. № 15–16. С.1–2; його ж. Національні меншини в роки Голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 527–532; його ж. Голодомор і національні меншини в УСРР. Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали II Міжнародної конференції. Київ, 28 листопада 2003. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135; його ж.

Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс. Історична пам'ять. 2014. № 30–31. С. 53–62 та ін.

21. Марочко В. І. Хунгер – значить голод. Віче. 1993. № 8. С. 136–146.

22. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.). Київ: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.

23. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. Київ: ППЕНД НАН України, 2000. 356 с.

24. Якубова Л. Суцільна колективізація у селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 11. С. 370–412.

25. Марочко В. І. Голод у національних районах України. Еврейские вести. 1996. № 15–16. С.1–2; його ж. Голодомор і національні меншини в УСРР. Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали II Міжнародної конференції. Київ, 28 листопада 2003. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135.

26. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы. Москва: Готика, 1998. 208 с.

27. Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Демографічні втрати етнічних німців УСРР у роки Голодомору. Голод 1932 – 33 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2003. С. 514–527.

28. Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 27. С.271–301; Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. Персонал. 2008. № 1. С.105–113; Шкварець В. П. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині. Миколаїв, 2008. 288 с. та ін.

29. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ: Україна, 1991. 431 с.

30. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / НАН України, Інститут історії України. Київ: Наш час, 2008. 239 с.

31. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 50. ст. 504.

32. Голодомор 1932–33 рр. / упоряд. Н. Я. Дзюбенко-Мейс. Київ: Міжнародний Фонд «Україна 3000», 2003. 48 с.; Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2005. 336 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Міжнар. благод. фонд «Україна 3000»; упоряд. Р. Я. Пиріг; голова редкол. В. А. Смолій. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина /

упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченко; Національний ін-т стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2008. 336 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с. та ін.

33. Серія: «Голодомори». Марочко Василь. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917 – 1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с. та ін.

34. Прес-реліз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf (дата звернення: 13.02.2018).

35. Історія Голодомору. URL: <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/history/> (дата звернення: 13.02.2018).

36. Дихан М. Д. Българските национални райони в Украйна през 20–30-те години: Кратък ист. очерк. Одеса: Маяк, 2004. 139 с.; Журба М. А., Доценко В. А. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття). Київ: МП Леся, 2005. 230 с.; Зарецька Т. І. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2010. Вип. 19, ч. 2. С. 60–70; Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття): монографія. Вид. 2-ге, допов. й розшир. Київ: Освіта України (Маслаков Р. О.) : АМУ, 2016. 367 с.

37. Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: монографія. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2008. 204 с.; Назарова К. В. Становище національних меншини Півдня України в період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.: історіографія проблеми. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали VIII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2010. С. 16–20 та ін.

38. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 96 с. (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

39. Марочко В. І. Національні меншини в роки Голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 527–532.

40. Калакура О. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917–1939 роках. Спеціальні галузі історичної науки: збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. Київ, 1999. С.175–180.

41. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

42. Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць / за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 176 с.

43. Стронський Г. «Прощай, Україно!..». До 75-річчя депортації поляків з України до Казахстану. ZN №865, 7 жовтня – 14 жовтня 2011. URL: https://dt.ua/article/print/SOCIETY/proschay_ukrayino__do_75-richchya_deportatsiyi_polyakiv_z_ukrayini_do_kazahstanu.html (дата звернення: 13.02.2018) та ін.

44. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 48 с.